

TÜRK HAYATINDA ŞEHİR VE CUMHURİYET DEVRİ GELİŞMELERİ

TUNCER BAYKARA*

Giriş

Atatürk'ümüzün bir sözü hepimizi, bu arada yaşı 50'nin üzerinde olanları etkilemiştir: "Köylü milletin efendisidir". Oysa Cumhuriyet'in 75 yıl sonraki görünüşünde, köylüler değil, *şehirliler* etkindir. Dolayısıyla böyle bir sözün etkinliği kalmamıştır. Acaba böylesine bir hüküm Atatürk'ün yanlıgısı olabilir mi?

Türkiye'nin yakın çağını merak eden, bu dönemi incelemeye çalışan bir bilim adamı olarak, Atatürk'ü ve eserini yorumlarken, kısa dönemlere göre verilen hükümlerin yanlıgısını kavramış idim. Çünkü benzeri olumsuz ithamlar, Fevzi (Çakmak) Paşa için de yapılmış, vaktiyle Silah Fabrikasını Ankara'da Bahçelievler yerine Kırıkkale'de inşa ettirdiğinden dolayı hakkında söylenmedik olumsuz söz bırakılmamıştı. Oysa bugün, Ankara'ya yaptığı bu hizmetten dolayı kendisine sadece minnet duyulması gerekir. Mustafa Kemal Atatürk de, yaptıklarıyla zaman zaman, aşırı hayranlık görünüşü altında tenkit edilebilmektedir. Bunun en açık misalini *devletçilik* konusunda gördük ve görüyoruz.

Atatürk'ümüzün bazı yanlıgıları veya günümüzün artık onun zamanını aşmış olduğundan söz edilebilmektedir. Gerçi bütün bunlarda doğrudan o büyük insan hakkında hiçbir şekilde olumsuz ifade kullanılmaz ve itham da edilmez. Özelleştirmenin olağanüstü boyutlarda arttığı günümüzde, onun bin bir emekle kurduğu müesseselerin dahi tasfiyesi yapılmaktadır. Bu tasfiye bir bakıma onun esaslarını kurduğu *Devletçilik*'i de Türk hayatından silip atma girişimi olarak kabul edilebilir.

Şimdi bizler de Cumhuriyet'in 75 yıllık oluşumunu, 1998'lerdeki kısa süreli etkiler ve eğilimlere göre yorumlamak niyetinde değiliz. Çünkü öncelikle gerçek durumun ne olduğu bilinmesi icab eder? Atatürk'ü sadece kendisi ile değil, öncesiyle birlikte ele alırsak, ilerdeki gelişmelerin ne türlü ola-

---

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

bileceğini daha iyi bilebiliriz. Gerçi Türk tarihinin binlerce yıllık oluşumu ve gelişmeleri değil, sadece son 100-150 senelik gelişmelerin göz önüne alınması da hatalı olabilir. Ama yine de Atatürk'ü ve dolayısıyla Cumhuriyet'i, XIX. yüzyıl gelişmeleriyle birlikte değerlendirmek düşüncesi daha doğru gibidir.

Hattâ bize kalırsa, Atatürk hakkında sıhhatli hüküm vermek için biraz daha uzun bir zaman beklemek gerekir. Ancak buna, ülkemizin insanının pek tahammülü yoktur. Ülkemiz insanını, heyecan dolu ve yanlı gibi görünen hükümler yerine, bilimin ve sosyal gelişmelerin doğrultusunda verilmiş hükümler açısından daha fazla bekletmenin anlamı da yoktur.

Vaktiyle de, Atatürk'ü yorumlamaya çalışırken ifade ettiğim gibi, bu saturların yazarı ve kuşağı, Cumhuriyet çocuklarıyız. Fikri hür, vicdanı hür bir bilim adamı olarak yetiştirildik. Ayrıca günümüzde ülkemizi yöneten siyasi kadrolara yanaşıp makam ve mevki kapınlardan olmadığımızdan, Atatürk'le ilgili olay ve oluşumları, kendi doğal gerçekleri ışığında ele almış ve incelemiş idik. Sonunda da bu gerçekleri, Türk tarihinin büyük zaman ve mekan bütünlüğü içinde ele aldığımızda, haklı bulmuş idik (bk. *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, İzmir 1991, s. 175) ve bulmaya da devam ediyoruz.

Ülkemiz insanının, yaşama ve millet olarak var olma kavgasında Atatürk'ün payı ve yeri pek büyüktür. Fakat varlığını kanıtladıktan, belirli sınırlar içinde bağımsız olarak yaşamaya devamı tescil edildikten sonraki meseleler arasında, bu makalemizin konusu da vardır. İşte biz, burada Türk insanının *şehir* ile ilgili özelemlerini de göz önüne alarak, Cumhuriyet dönemindeki gelişmeleri ayrıca belirlemek ve yorumlamak istiyoruz.

a. Öncelikle belirtelim ki Atatürk'ün çağında ülkemiz insanların çok büyük bir kesimi köylerde oturuyordu. Daha dikkatli ve hassas sayımın yapıldığı 1935 nüfus sayımı neticelerine göre %23.5 nisbetinde *şehirli* nüfus vardır. Ancak bu oranı dahi tam anlamıyla şehirli saymamak gerekir. İl ve ilçe merkezlerini içine alan bu nisbetin içinde, henüz elektriği olmayan il merkezleri ile nüfusu 1.000'i bile bulmayan pek çok ilçe merkezinin olduğunu hatırlamak gerekir. 1935 sayımında, nüfusu, olağan bir şehir nüfusu sayılabilecek 10.000'den kalabalık yerlerde yaşayanların oranı ise %16.8'dir. Şu halde ülkemizdeki gerçek *şehirli* nüfus sayısı yaklaşık olarak %20'ler kabul edilebilir. O zaman da Atatürk'ümüzün *köylüleri* yücelten sözünü yadırgamaz ve doğru bulabiliriz.

b. Günümüzde bir garip yorum daha yapılır: O da şehirlerin köylüleşmesi, veya şehirlerin çok büyük birer köy haline gelmiş sayılmalarıdır. *Köy*'den niye bu kadar korkuluyor anlamıyorum. İstanbul gibi bir cihan şehrinin içinde dahi mevcut olan pek çok köy (Kara-köy, Mecidiye-köy, Erenköy, Yeni-köy, Bakır-köy, Orta-köy, Çengel-köy, ve diğerleri) bu kavramın daha değişik bir yorum gerektirdiğinin çok açık kanıtıdır. Buna rağmen, etkili yazılı veya görüntü medyasının bazı erken kesinleştirilmiş kanaatlerini anlamak mümkün olmuyor.

c. Günümüzde şehirlere olan büyük akın önlenebilir mi? Vaktiyle siyasi iktidarların denetlemek istedikleri iç göç, daha doğrusu köyden şehre göç nasıl çözümlenir? Şehirlerin güzel veya gözde kesimlerine, kılık-kıyafeti uygun olmayanları geçirmemek nasıl bir çözüm olabilir? Veya bu türden çözümler mi isteniyor veya bekleniyor?

Buradan anlaşılıyor ki, Türk tarihi ve şehir, doğrudan Atatürk çağının gelişmelerine ve devamına da ışık tutabilir.

Ankara bu arada bizim için dikkate değer bir laboratuvar gibidir. Çünkü, bazı peşin hükümler sebebiyle, *Ankara*'nın gelişmesi dahi daha değişik yorumlanabilir. Gerçek şudur:

a. *Ankara*, Türklerin bu diyara gelişleriyle birlikte erken bir tarihte şehire dahil oldukları bir yerdir. *Ankara*, Türklerin şehir hayatına en erken, XII. yüzyıldan itibaren katıldıkları bir yerdir.

b. *Ankara*, uzun Osmanlı dönemlerinde de önemli bir şehir olmuştur.

c. *Ankara* XIX. yüzyılın başlarında 40.000 nüfusu varsayılan bir şehirdir.

d. Fakat Osmanlı ülkesindeki genel çöküşe bağlı olarak *Ankara* şehri de küçülmüştür. Milli Mücadele yıllarında *Ankara*'nın bırakın bir şehir, büyük bir kasaba olduğu ifade edilmiştir.

e. Bu bize açıkça gösteriyor ki, şehirler de zaman içinde gerilemekte, şehirli nüfusun nisbeti azalmaktadır. Meselâ *Ankara* çevresi için XIX. yüzyıl başlarında şehirli nüfusu %30-40 kadar iken, yüzyılın sonu veya XX. yüzyıl başlarında bu nisbet %20-25'lere kadar düşmüştür.

f. O zaman, Atatürk devrinden itibaren Cumhuriyet'in 75 yıllık kesitinin şehir hayatı açısından önemini anlamak için olay ve oluşumları biraz daha geriden ele almakta yarar vardır.

Konuyu şöyle ele alabiliriz:

I. Türklerdeki *şehir* gerçeğiyle ilgili yeterli bilgi vereceğiz.

II. Selçuklu ve Osmanlı devrinde Anadolu sahasında durum ve özellikle XIX. yüzyıldaki gelişmeler.

III. Bunların ışığında, Milli Mücadele sonrasındaki durum ve Cumhuriyet devrinde gelişmeler nasıl olmuştur.

IV. Bundan çıkan ve çıkarılabilecek sonuçlar neler olabilir?

I. Türklerde Şehir Gerçeği

A. *Türk şehri* ile ilgili olarak, şimdiye kadar bazı araştırmalar yapılmış bulunmaktadır. Bu satırlar yazarının, rahmetli Prof. Dr. Zeki Velidi Togan nezaretinde başlayıp, rahmetli Prof. Dr. İ. Kafesoğlu ile sonuçlandığı doktora çalışması "XI. Yüzyıla Kadar Türk Tarihinde Şehir" başlığını taşıyordu. Bu çalışmanın sadece bazı kısımları yayımlanmış bulunmaktadır ("Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", *Tarih Dergisi*, Türk Kültürü Araştırmaları).

Türk bilginlerinden Dr. Emel Esin, Prof. Mustafa Cezar, Prof. Dr. Faruk Sümer ve bağımsız bir eseri olmamakla birlikte Zeki Velidi Togan da bu gerçeği kitaplarında işlemiştir.

Dünyada *Şehir* ile ilgili olarak yazılmış genel kitaplarda, "Türklerde şehir" gerçeğine ait bilgi bulmak imkansızdır. Oysa, XX. yüzyıldaki arkeolojik araştırmalar, Türklerin yaşadıkları sahalarda pek çok yeni iskân=yerleşme ve kale yapılarını ortaya çıkarmış bulunmaktadır.

Oğuz şehirlerini meydana çıkaran S.P. Tolstov'dan (çalışmalarının sonuçları sayılabilecek eseri: *Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta*, Moskva 1962) başka, Kazakistan sahasındaki şehirleri araştıran Kazak ve Sovyet Rusya bilim adamları vardır (A. H. Margulan=*İz İstorii Gorodov i Stroitelnoğo İsskostva Drevneogo Kazakkhstana*, Alma Ata 1950, K.A. Akişev, K.M.Baybakov=*Srednekovaya Gorodskaya Kul'tura Yujnogo Kazakhstana i Semireçya*, Almna-Ata 1986 ve diğerleri). Kırgız ülkesinde A.N.Bernştam ile P.N. Kojemyako (= *Rannesrednekovy Goroda i Poseleniya Çuyskoy Dolını*, Frunze/Bişkek 1959) isimleri birer misal olarak verilebilir. Güney Sibirya sahasında ve Hakas ve Tuva diyarları için L. R. Kızlasov'un çalışmalarını da özellikle belirtmek gerekir. Türkmenistan sahasında, M. Ye. Masson gibi Rusların yanında, Türkmen bilim adamları da (mesela Ye. Atagarriev) dik-kati çekiyor. Özbekistan sahasındaki şehirler ise, eski zamanlardan beri bi-

linmekte ve incelenmektedir. Fergana havzası şehirleri yanında, Aşağı Amuderya, yani Harezm sahası şehirleri de ayrıntılı olarak incelenmiş bulunmaktadır.

Bu arada, Türkistan sahasının "şehir" inşa etme esasları, yani şehirciliği ile ilgili çalışmalar da vardır. V. A. Lavrov'un "Ortaasyada Şehircilik" (*Gradostroitel'naya Kul'tura Sredney Azii*, Moskva 1950) diye çevirebileceğimiz bir eseri, daha 1950'de yayımlanmış bulunuyordu. Sonraki bir tarihte ise, üç yazarın ortak bir eseri daha yayımlandı (A. M. Belenitski, İ. B. Bentoviç, O.G. Bol'sakov, *Srendevkoviy Gorod Sredney Azii*, Leningrad 1973). Böylece, doğrudan "Türk" kavramıyla ilgili olmasa da Türkistan sahasındaki şehir ve şehircilik gerçeği ile ilgili olarak Rusça yayımlar artmış bulunmaktadır. Bunlara ayrı Türk cumhuriyetlerindeki şehir ve şehircilik ile ilgili yayımları da eklemek yararlı olabilir (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan). Bütün bu sahalarda şehir ve şehircilik konusunda bilinenler, bir hayli ileri düzeydedir.

Türk şehrinin ana özelliklerini, yazılı tarihî kaynaklardan daha çok, arkeolojik incelemeler daha kesin olarak ortaya koyabilecektir. Mesela bizzat görmek imkanı bulduğumuz Otrar şehri, tarihî kaynaklarda da belirtilmekle birlikte, şehir alanındaki kazıların verdiği bilgiler çok daha değişiktir.

Daha 1960'lar sonrasında Z. V. Togan, B. Ögel, E. Esin ve M. K. Özerginlerin takip etmeye çalıştıkları Sovyet arkeoloji yayımlarından doktora çalışmamızda yararlanıp bazı neticelere de ulaşmış idik. Günümüzde Türk ülkeleriyle ilişkiler olağanüstü artmış ve bilgi imkanlarımız da genişlemiştir. Bu arada doğrudan Türk Tarih Kurumu da, Türk ülkelerinde kazılar yapmaya başlamıştır. Bu ülkelere ek olarak, Moğolistan ve Çin sahasındaki Türk şehirleriyle ilgili çalışmalar da bilinebilecektir. Bu konu üzerinde genç araştırmacıların dikkatini çekmekten geri kalmıyoruz. Bütün bunlar Türk şehri ile ilgili çalışmaların devam ettirilmesini gerektirmektedir.

İç Asya'da Milattan önceki zamanlardan itibaren takip edilebilen Türk yerleşmeleri ve şehirleri, VIII. yüzyıldan sonra Türk yazılı kaynaklarıyla da desteklenmektedir. Komşu ülkelerin yazılı kayıtları, mesela Çin kaynakları, Türklerin şehirleri olmadığını ısrarla belirttiğinden bunlardan Batı tarih bilimi oldukça etkilenmiş bulunmaktadır. Bizim bu konudaki çalışmalarımızda arkeolojiye daha çok ağırlık verilmesi gereklidir.

Türk şehriyle ilgili olarak, XI. yüzyıl sonrası için, hem İç Asya, hem de yeni açılan Türk ülkeleri için bilgi imkanlarımız daha boldur. Buna rağmen,

ülkemizdeki Selçuklu şehirleriyle ilgili çalışmaların da sınırlı kaldığı görülüyor. Hele pek bol kaynak ve bilgi imkanına rağmen, Osmanlı şehri için de benzer sözleri diyebiliriz. Ancak yakın senelerde şehir ve şehircilik konusunda yayımlar olağanüstü çoğalmıştır. Bu türden yayımların daha da çoğalması gerekmektedir.

B. Mevsimlik Hayat

Türklerin yaşadığı yerlerde dört ayrı mevsim görülmektedir. Mevsimlerden ikisi arasında da çok açık ayrılık olduğundan, Türk insanı hayatını dört ayrı yerde geçirebilmektedir. Dört ayrı yer olmasa bile, senenin on iki ayını, en azından iki ayrı yerde geçirmek zorunda olmaktadır.

Türk hayatının *mevsimlik* özelliği, hem Türkün kendisinin, hem de yaşadığı yerin şartlarına göre biraz farklı olabilmektedir. Yıl, Türk takviminde yaygın olarak üçer aylık dört mevsime bölünmektedir. Bu dört mevsim, güneşin hemen herkes tarafından bilinip takip edilebilen dört ayrı zamanında başlamaktadır:

- a. (yaz=) ilkbahar, 21 Mart,
- b. (=yaz) Yaz, 21 Haziranda,
- c. Güz (=son-bahar), 22 Eylülde,
- ç. Kış da, 21 Aralıkta.

Bu dört mevsim, etkinliğini hemen her yerde aynı ölçüde göstermez. Mesela Akdeniz kıyılarında yaz 6 ay, kış 3 ay, ilk ve son baharlar da birer buçuk ay (=45 gün) kabul edilebilir. Zaten oralarda kıştan hemen yaz geçilir. Bu sebeple yaylakta 8 ay gibi uzun bir süre kaldığı da olabilir. Erzurum gibi yerlerde ise, kış daha etkin olup, çok kısa bir yaz mevsimi görülür.

Türk hayatının mevsime bağlı özelliği, her sahada etkisini göstermektedir. Medrese talebesi, yazın eğitimine yaylada devam ettiği gibi, hapishanede kalanlar da yaz mevsiminde, yaylaktaki yerlerde geçiriyorlardı.

Türk insanının, sıcak veya soğuk zevkine göre, kışı veya yazı daha uzun olan yerleri tercih etmesi olağandır. Fakat en yaygın olanı, sıcak mevsimlerde kuzeye veya dağların yüksek kesimlerindeki yerlere, yaylalara çıkılması, soğuk aylarda ise, çukur, rüzgarlara kapalı yerlere ve güneye inilirdi. Böylesine mevsimlere bağlı olarak görülen *hareketlilik*, komşu ülkelerin gözlemcileri tarafından, adeta tam bir *göçebelik* olarak kabul edilip, kaynaklarına geçirilmiştir.

Oysa, belirli bir sıcaklığı tercih ederek, hayatını buna göre ayarlamak, hiç de *göçebelik* kabul edilemez. Bu türden hayat tarzı, olsa olsa günümüzdeki bazı araştırmacıların kabul ettiği *yarı-göçebelik* kavramı içinde yer alabilir.

Türkün hayatının mevsimlere bağlı bir hareketlilik içinde geçmesi, tarihin hemen her devrindeki kaynaklara da yansımıştır. Çin kaynakları, Hsiung-nu (=Hun)lar, Göktürkler, Uygurlar ve Kırgızlar için her ne kadar genellikle, mevsimlik özelliğini belirtmeksizin, "durmaksızın göçerler" demekte ise de, Göktürk ve Uygur kaynakları, mevsimlik hayatı açıkça belirtirler. Göktürk ve Uygur çağına ait Eski Türk Yazıtları, Türk han veya hakanlarının kış ve yay=yaz mevsimlerini ayrı yerlerde geçirdiklerinin kayıtlarını vermektedir. Karahanlılar ve sonrası Selçuklu hayatında mevsimlik hayat ile ilgili bilgilerimiz çoktur. Anadolu sahasına geldikten sonra bilgilerimiz ve kaynaklarımız daha da artmaktadır. Öyle ki, Türkiye Selçuklularından itibaren mevsimlik hayatı ayrıntılı olarak bilebiliyoruz. Selçuklu sultanları kış mevsimini Akdeniz kıyılarında (Antalya ve Alaiye'de) geçiriyor, nisan ayından sonra Konya'ya dönerek ilkbahar, yaz ve güz aylarında İç Anadolu'da kalıyorlardı.

Osmanlı devrindeki Türk hayatı, Osmanlı padişahı başta olmak üzere genellikle mevsimlik hareketlilik esasındadır. Bizzat Osmanlı padişahı, İstanbul'daki farklı yerlerin özelliğine göre, dört mevsimi dört ayrı yerdeki saray (veya kasır)larında geçiriyordu.

Hemen bütün kasaba ve şehirlerde dahi halk, mevsimi gelince yazlıklarına (yayla veya bağlarına) göçüyor, mevsimi orada geçiriyorlardı. Burada, insanlar, mevsimi gelince kendilerinin eski *yurtlarına* geliyor, yerleşiyorlardı. Çünkü yaylakta herkesin yeri-yurdu belirlidir.

Sonuç olarak, *mevsimlik hayat*, Türk insanının adeta kesin bir özelliğidir. Bunda hiçbir zaman başıboş bir göç söz konusu olmadığından, Türkün hayat tarzına *göçebelik* değil, daha başka bir ad verilmesi gerekmektedir. Bu adın, evini her mevsimde ayrı bir yurda (=yere) göçürmek demek olan *göçer-evli* olmasını teklif ediyoruz.

C. "Kale"ler; Köy ve Kasabalar

1. Eski Türk hayatında, devamlı iskân için ilk ve en önemli unsur, *Kale*lerde iskân kabul edilebilir. *Kale* iskânı, yerleşik hayatın, devamlı bir yerde oturmanın tam olarak gerçekleşmesi demektir. Çünkü kaleye yerleştirilen askerler, gece gündüz, senenin bütün aylarında o yerin, kalenin korunması ile görevlendirilmişlerdir. Bundan dolayı kale erleri, kalede aileleriyle birlikte kalıyorlardı.

Kalede oturma olayı, XII. yüzyıl sonrasında Anadolu sahasında kesin ve ayrıntılı olarak tesbit edilmektedir. Aslında bu gerçek XI. yüzyılda Türkistan sahasında da görülmektedir. Hattâ Göktürk çağında da Mağı/Amgı Kurgan vesilesiyle kalede kalındığını bildiğimizden, muhtemelen kale iskânı bu devirden beri devam edip geliyordu. Şu halde, Türk hayatındaki "yerleşik"lik meselesinde, askerî yerleşmeleri de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Kalelerdeki askerler yani Türkler, sonraki yüzyıllarda oralardaki Türk iskânının da çekirdeğini ve esasını oluşturacaklardır. Çünkü şartların olumlu gitmesiyle birlikte görülen büyük nüfus artışı sebebiyle, kale erlerinin evlâdı da kale ve civarında evini yapıp, şehir halkına katılacaklardır. Bu oluşumu, Türkiye Selçuklularından itibaren açık ve ayrıntılı olarak takip edebiliriz.

2. Türk hayatının özelliklerinden söz ederken, Türk hayatının mevsimlik yerleşmeye dayalı gerçeklerine kısaca temas etmeye çalışmış idik. Bu gerçeklerin ışığında "yerleşik" veya "devamlı iskân" açısından durumu üzerine de ayrıca birkaç kelime edilmek icap eder.

Yerleşik hayatın bilinen ilk basamağı *köy* ve son aşaması da *şehirdir*. Coğrafyacılar iskânın başlamasında tek ev ve eklentisini esas kabul etmektedirler. Yapılan ekonomik hayata uygun bir yerde başlayan devamlı iskân, hayvan besleyiciler için "köm", ziraatçılar için ise "çiftlik" (belki de *mezrea*=ekinlik) olarak adlandırılabilir. Bu temel çekirdek, sonraki zamanlarda şartların uygun olması ile kalabalıklaşarak, köyceğiz, köy, kasaba ve şehir gelişme çizgisini takip edebilir.

a. Köy

Aslında Türk hayatında "köy" öncesinde de *köyceğiz* denilen ve varlığını kesinlikle XIV. yüzyıldan beri bildiğimiz daha küçük yerleşme yeri vardır. 3-4 evlik bu yerleşmeler zamanla büyüyor ve *köy* oluyordu. Köy yerine, öteki Türklerde verilen adlar, konuya çok daha kesin bir açıklık getirmektedirler. Türkiye Türklerinin *köy* dediğine, Azerbaycan Türkleri *kend*, Türkmenler *oba*, Özbekler *kışlak* ve nihayet Kazak ve Kırgızlar da *avul* diyorlar.

Köy, Farsça olmayıp, Göktürk çağında, konçuyun oturduğu ve Çince kökenli *quy*dan gelmektedir. Özbeklerin "kışlak" kavramı, mevsimlik hayatın en kesin ve açık göstergesidir. Nihayet Kazak ve Kırgızların "avul"u da, köyde bir arada yaşayan geniş aile yapısının bir göstergesidir. Kazak ve Kırgızların verdiği ad köyde aynı büyük aileden gelenlerin oturması gerçeğini yansıtmaktadır. Nasıl Türkiye Türkçesinde "avlu", bazen geniş aile birlikleri demek ise, onlarda da bu hatıra "avul" adıyla devam etmektedir.

Köylerde yaz-kış devam eden bir iskân söz konusu olmayabilir. Daha XIII. yüzyıl ortalarında, Hacı Bektaş-ı Veli dolayısıyla, bazı İç Anadolu köylerinin yazın boş kaldığını, halkın yaylaya çıkmış olduğunu biliyoruz. Bu sebeple diyebiliriz ki, her köyün kesinlikle bir *yaylası* bulunuyordu. Günümüze kadar ulaşan yer adlarından öğrendiğimiz kadarıyla, aynı köyün *güzle* ve hattâ *yazlası* da bulunabiliyordu.

Köy, bir bakıma yerleşik hayatın ilk basamağı ve ilk çekirdeğidir. Böyle olunca köy gerçeği, doğrudan şehir gerçeğinin bir temeli, esasıdır.

Köy ile şehir arasındaki ince çizgi nedir ve nereden geçmektedir. Bu da tarih içinde apayrı bir mesele olarak karşımızdadır. Eski Yunan'ın, sadece kendi yerleşmelerine "*şehir*" (= *Poleis*) demesi dikkati çeker. Yunan alemine göre öteki kavimlerin iskân yerleri=yerleşmeleri ancak *kōmai* (=köyler) diye anılabilir. Elbette Eski Yunan'ın devamcıları, sadece kendi özelliklerine uygun bir *şehir* tanımı ve gerçeği ileri sürebilirler. Fakat şehir gerçeğinin Türk özelliklerinden görünüşü de pek farklı olmasa gerektir.

b. Kasaba

Kasaba, nüfusu, çeşitli etkenlerle çoğalan yeni iskân yerlerinin tanımıdır. Çünkü burada, bize kalırsa kalabalık nüfus sebebiyle bir "kasap" geçimini sağlayabilir. Kasaplık, Türk insanı başta olmak üzere, temel bir gıda sayılan eti temin ettiğinden önemli bir meslektir. Bunlar kimi zaman çok zengin olup, ayrı mahallelere adlarını verebiliyorlardı.

Kasaba bazı yönleriyle günümüzde dahi tam olarak aydınlatılmayan bir yerleşme ile ilgili kavramdır.

D. Şehir ve Türk Şehrinin Temel Özellikleri

1. *Şehir kavramı*. "Şehir" tarihî olmaktan daha çok sosyolojik ve coğrafi bir kavramdır. Coğrafi tanımında nüfus unsuru öne çıkmakta ise de, sosyolojik olarak *şehir*, fonksiyonlarıyla önem kazanır. Onun en önemli işlevi, bir "idare yeri" olmasıdır. Şehir ile "idare" arasındaki ilişki, aşağıda daha ayrıntılı söz edeceğimiz gibi, bağımsız bir "şehir idaresi" şeklinde de görülebilir. Bununla birlikte, tarihçi A. Toynbee'nin "şehir" tanımı da dikkati çeker: Ona göre şehir, "mensuplarının gıda ile ilgili üretim yapmadıkları bir iskân yeridir". Türk tarihi için de geçerli bir *şehir* tarifine ayrıca bu alt unsurlar da girmelidir:

- a) Şehrin etrafında bir sur, koruma duvarı olmalıdır.
- b) Şehirde bir "pazar" veya ekonomik hayat olmalıdır.
- c) Şehirde, idarî bir yapılanma olmalıdır.

Bu saydıklarımız göz önüne alınırsa, nüfus, şehir tanımında hakim ve etkin durumda görülmemektedir. Nitekim araştırmacılar da bunu böyle kabul etmiş olmalıdır.

1. "Şehir" in bu genel tanımı ve özelliklerinin yanında, "şehir" kavramıyla ilgili Türkçe kelimeler üzerinde durmamız gerekiyor:

a. *Balık*

Türkçede "*şehir*" karşılığındaki en eski kelime "balık"tır. "Balık" kavramı ve dolayısıyla "*şehir*" gerçeği, *Göktürk* çağından itibaren bilinmektedir: "Toğu-Balık", günümüz batı-kent gibi bir kavram olup, "doğu-şehri" demektir. *Uygur* devrinde yaygın şekilde bilindiği gibi, yerleşik hayat daha da artmış ve dolayısıyla "balık" yani şehirler de artmıştır: "Bay-Balık, Bakır-Balık, Ordu-Balık, Han-Balık, Hatun-Balık birkaç misaldir.

b. *Kent*

Günümüzde "*şehir*" karşılığı kullanılan "kent" (veya kend), Kaşgarlı Mahmud tarafından Türk kökenli kabul edilmesine rağmen, Soğd asıllı bir kavramdır. XI. yüzyıl kaynaklarındaki Yeni-kend'deki karşılığı Arapça *karye* olduğundan, anlamı da hem köy, hem şehir olmalıdır. Bununla birlikte, Anadolu sahasında ve Azerbaycan'da kesinlikle "köy" demektir. XVI. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında da "köy" anlamı etkin olduğundan, tarafımızdan "*şehir*" yerine kullanılamamıştır.

c. *Şar*

XIII. yüzyıldan başlayarak "*şehir*" karşılığı olarak kullanılıyordu. Bu kelimenin "*şehir*" in kısa söylenişi olduğu seziliyor. Yunus Emre çağında yaygın olarak kullanılıyordu. XII-XIII. yüzyılda kurulan bazı yeni yeni şehirler *Yeni-şar* diye anılıyordu. "Şar" in geniş bir edebiyat temeli olmasına rağmen, "*şehir*" kelimesi ile iç içe olmasından dolayı, "*şehir*" kullanılmıştır.

d. *Şehir*

Farsça bir kelime olan "*şehir*", hem bir iskân yerini, hem de bu iskân yerini besleyen çevresi demektir (ayrıntılı bilgi için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, Şehir maddesi). Sonuncu özelliği, bizi aynı zamanda, şehrin ortaya çıkma-

sına imkan veren coğrafyaya götürmektedir. Çünkü "şehir", sakinlerinin gıda ile ilgili üretim yapmadıkları yer olmakla birlikte, çevresindeki başka insanlar gıda üretimi yapmakta, onların üretimleriyle o şehir halkı yaşamaktadır.

"Şehir", belirli tabii ve coğrafi şartların ortaya çıkardığı bir gerçektir. Coğrafi şartların uygun olmasıyla, bazı yörelerde "şehir"ler pek çok ortaya çıkabilir. Bu şartların yetersiz olması durumunda ise, "şehir"ler oldukça seyrek veya nadirdir. Türk insanının yaşadığı coğrafyanın özellikleri, bazı yörelerde çok seyrek "şehir" oluşumuna imkan vermiştir (Güney Sibiryaya gibi). Buna karşılık Batı Türkistan'ın nehir boyları veya Aral Gölüne dökülen ırmağın deltaları daha yaygın bir şehirleşmeye sahne olmuşlardır.

Şehir kavramında, kesinlikle iki anlam iç içedir. Bunlardan ilki, şehir merkezi demek olup, bir iskân yeri (=yerleşme) demektir. *Şehir*'in aynı andaki ikinci anlamı, bu iskân yerini, yani merkezi besleyebilecek genişlikteki coğrafi çevredir. Bu ikili anlamı, etkilerini günümüzde de göstermektedir. Çoğu zaman Türk geleneğinde merkez iskân yeri ile çevre aynı adı taşıyabilir. Ancak zamanla bu adlar ayrılaşmaktadır (Aydın geniş anlamı adın, zamanla Güzelhisar adını taşıyan iskan yeri ile özdeşleşmesi gibi).

Şehir, sadece bir iskân yeri olarak değil, fakat onun adeta hayat sahası olmak zorunda olan çevre sahasını da içine almaktadır. Bu yönüyle "şehir", Türklerin oturdukları sahalarda biraz daha geniş alanlar içermektedir. Buna karşılık bazı coğrafyalarda bu mesafe daha dar olabilir.

2. "Şehir" gerçeğinin en önemli göstergelerinden birisinin, şehir halkının kendisine mahsus bir idaresi olması kabul edilir. Şehir, böylece sakinlerinin bazı ortak duygu ve hareketleri benimsedikleri bir yerleşme olmaktadır. Böylesine ortak özellikler taşıyan bir yerleşmenin kendisine mahsus bir idaresi olması da doğaldır.

Türk şehirinde, merkezî idarenin temsilcilerinin dışında, halkın seçtiği bir yönetim kadrosunun olup olmadığı, bilim adamları arasında ortak bir kabul görmemiştir. En iyi bilinen Osmanlı şehirindeki hakim idarecinin, görünüşte çok etkili görevleri üstlenen "kadı" olarak görülmesi dolayısıyla, mahallî bir idareden pek söz edilmemektedir. Oysa, sadece Osmanlı şehirinde değil, onun en etkili öncesi olan Selçuklu şehirinde dahi, kesinlikle bağımsız bir şehir idaresi söz konusudur.

Selçuklu şehirindeki mahallî idare, muhtemelen İç Asya Türk şehirlerindeki durumun bir devamı kabul edilebilir. Ne yazık ki İç Asya'da Türk şehir-

lerindeki mahallî idareleri açık ve ayrıntılı olarak bilemiyoruz. Oysa, Balasagun veya Semerkant gibi şehirler halkının, kendi öz teşkilatının bulunduğu muhakkaktır.

Osmanlı şehrinde, mahallî teşkilatın, sanıldığından daha güçlü olduğu, son zamanlardaki araştırmalarla daha iyi anlaşılmaktadır. Zaten, şehir gibi toplu yaşanan bir yerde insanların, daha huzurlu ve mutlu olmaları ancak belirli bir "hemşehrilik" Őuurunun oluşmasıyla mümkün olabilirdi. Böylesine bir Őuur=bilinç, daha Türkiye Selçukluları devrinde teşekkül etmiş bulunmakta idi.

Şehrin temel özelliklerinden birisi, o şehir halkının belirli ve ortak bir düşüncede birleşmiş olmasıdır. Şehrin kendisine mahsul mahallî idare ile ilgili özelliklerini, aşağıda "idare" başlığı altında da belirteceğiz. Bundan da anlaşılacağı üzere, XII. yüzyıl sonrası Ön Asya Türk şehirleri için, şehirlilik bilincinin oluştuğunu söyleyebiliriz.

"Şehirlilik" Őuuru ve o şehre ait olma duygusu, adı geçen şehirlere yerleşen Türklerde kısa bir sürede oluşuyordu. XIV. yüzyılın Türkçe kaynağı Elvan Çelebi'nin *Menâkıb-ı Kudsiye*'sinde, ülke sakinleri *Şehrî* ve *Türk* olarak ayrılmaktadırlar. Burada sözü edilen "şehrî" Türklerin Selçuklu çağındaki şehirlerine yerleşmesiyle adlanmış şeklidir.

Şehrî kavramı için, "şehirli" genel adından sonra, artık o şehir sakini olduğunu kesinlikle kabullenmiş ve adeta tam bir hemşehrilik bilincine varmış insanlar murat edilse gerektir. Çünkü, ilk bakışta bunlar *Türk*'ten ayrılmış gibi görünseler de, nihayet birkaç nesil önce o şehre dahil olanların kendilerini ötekilerden ayırmaları, bu açıdan dikkate değerdir.

Türk şehrinin mahallî idaresi, kaynaklara pek yansımasa da, en eski devirden beri var olmuş ve varlığını devam ettirmiştir.

Türk şehri, kendisine mahsus idaresi ve hemşehrilik bilinci sebebiyle, daha öncesi de olabilmekle birlikte, kesinlikle XII-XIII. yüzyıllar için tam bir gerçektir.

3. Şehirde oturanlar

Türk şehri, içinde yaşayan insan olduğunda bir anlam taşır. Acaba Türkler arasında tarihin en eski zamanlarından beri doğrudan şehirde kalanlar var mıdır? Yoksa onlar, şehirlere sonradan mı katılmışlardır? Burada sorumuzdan da anlaşılabilceğı gibi mesele iki yönlüdür:

Türkler, özellikle kalelerde kalmak söz konusu olunca, devamlı ve sabit iskâna geçiyorlar ve bu bir süre sonra, olağan bir şehir hayatına dönüşebiliyordu. Bu bir tür *kale iskânı* sayılabilir.

İkinci önemli gerçek, Türklerin *şehir* hayatına komşularının şehirlerinde katılması ve bu şehirlere Türk özelliklerini vermesidir. Gerçi mevsimlik hayat gereğince, Türk şehirlerinde her zaman canlı bir hayat yoktur. Ancak Türk şehrinin ana insan unsuru, Türklerdir.

a. Türkler

Türkler, Türk şehrinin asıl unsurudur; burasını, en azından kış mevsiminde aylarca oturan bir yerleşme haline getirmişlerdir. Ancak, şehirlerde oturan Türklerin sayılarının komşu ülkeler şehirleri halkı kadar çok olmadığını söyleyebiliriz. Bu arada hemen belirtelim ki *Türk*, çoğu zaman, böylesine bir genel adla değil, daha alt isimlerde anılabildiğinden, şehir sakinleri olarak ayrı isimler de duyabiliriz.

Türk insanının, genelde tercih ettiği hayatın, mevsimlik hayat olduğunu yukarda söylemiştik. Mevsimlik hayatı en aza indirgeyen Türkler, öteki Türkler tarafından hiç de hoş karşılanmamışlar, mesela Oğuzlar tarafından "yatuk" diye küçümsenmiştir. Bu arada *şehirli* Türklerin de, kendilerine ayrı bir kimlik edindiklerini, "şehir"de oturup-kalmanın onlara bir üstünlük verdiği kanaat getirmişlerdir. Şehirde oturanlar da (XIV. yüzyılın deyişi ile *şehirler*), öteki kardeşlerini doğrudan *Türk* diye küçümseyeceklerdir. Etkilerini XX. yüzyıla kadar sürdüren bu anlayış sebebiyle (Sayın Prof. Dr. M. Arıkan'ın gözlemi) *Türk* ile *şehir* adeta birbirlerine zıt ve aksi birer kavrammış gibi telakki edilecektir.

Şehre gelip yerleşen Türklerin, ötekileri küçümsemesi gibi, mevsimlik hayatını devam ettirenlerin de şehirlerde oturanlara iyi bakmaması, Türk tarihinin apayrı bir gerçeğidir.

b. Geçici kalanlar

Türk şehrinde de, öteki şehirlerde olduğu gibi, işleri gereğince geçici olarak kalanlar da vardır. Özellikle ticaret erbabı, geçici olarak kalanlar içinde en büyük kümeyi oluştururdu. Bunlar, kaldıkları süre içinde şehir idaresinin ve zabitanın sıkı denetiminde tutulmaktadır. Bunlar genellikle sonradan "han" adını alacak yapılarıdır. Bu hanlar, bazen içinde çokluk olarak oturanların isimleriyle de anılabilecektir: Rum-hanı, Ermen-han gibi.

c. Diğerleri

Aşağıda biraz daha ayrıntılı olarak göstereceğimiz gibi, Türklerin idaresinde olan şehirlerde, eğer Türkler burasını sonradan almışlar ise, eski sakinlerinden geride kalanlar da olabiliyordu. Bu şekilde, şehrin eski sakinleri ile Türkler, çoğu zaman kendi ayrı mahallelerinde kalırlardı. Bazen, iç içe ve yan yana kalındığına dair izler bulunmakla birlikte, şehir sakinlerinin çoğunlukla, ayrı semtlerde veya yörelerde kaldıklarına dair daha çok kayıt ve kanıt bulunmaktadır. Geç devirlerde bilinenler, Türklerin de boylarına veya geldikleri eski yerlerine göre bir arada oturmuş olduklarıdır. Yeni gelenler böyle bir arada oturmuş olunca, eskilerin de kendi aralarında birlikte kaldıklarında şüphe yoktur.

Çok nadir olarak, şehirlerde dinî veya etnik toplulukların iç içe veya yan yana yaşadıklarına dair izler bulunmaktadır.

II. Selçuklu ve Osmanlı Şehir Gelenekleri

Günümüze yaklaştıkça, Türk şehrinin oluşumunda en önemli etken, Türklerin XI. yüzyıl sonrasındaki Bizans şehirlerine katılmalarıdır. 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında yeni açılan Rum diyarına akıp-gelen Türkler, öncelikle ülkeye sahip olmak için Bizans kalelerine, daha doğrusu kale-şehirlerine sahip oldular. Böylece Bizans şehirlerinde oturmaya başlayan Türkler için yepyeni bir süreç başlamış oldu.

Bizans şehirlerine öncelikle asker olarak katılma hareketi, şehirlerin imarını da getirdi. Bu imar faaliyeti, birçok Bizans kale-şehrinin giderek Türk özellikleri almasına yol açtı. Gerçi bu sırada Türkler Türkistan sahasından İran yoluyla geldiklerinden İran etkilerini de taşıyorlardı. Neticede, Bizans şehirlerine katılan Türkler, bu diyarda yepyeni bir şehir görüntüsünün temellerini atular.

Türklerin Ön Asya ve Doğu Avrupa'ya gelişleri ile, öncelikle Bizans sonra da Doğu Avrupa şehrine katılma, hareketi dört safhada gerçekleşti:

- a. XI-XII. yüzyıllar; İç Anadolu, yani eski Diyar-ı Rum şehirlerine katılma;
- b. XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyılda Batı Anadolu Bizans şehirlerine katılma: Bursa gibi.
- c. XIV. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan, yeni Rum-eli sahasındaki şehirlere katılma hareketi.
- d. XV. yüzyıldan itibaren Avrupa şehirlerine katılma hareketi (Budin gibi).

Bizans Şehirlerine Katılma

a. Türkler, XI. yüzyıl sonrasında itibaren, eski Bizans kasta şehirlerine dahil oldular. Sonradan adı *Anadolu* olarak yaygınlaşacak Rum diyarındaki Bizanslı nüfus sayıca fazla ve etkili olmadığından, Türkler çok kısa (yüzyıl kadar) bir süre sonrasında, bu şehirlere tamamen Türk görünüşü verebilmişlerdir.

Bizans şehirlerinin, kısa bir süre içinde özellik değiştirmesi, yepyeni bir *şehir* gerçeğinin ortaya çıkmasına yol açtı. Çünkü Bizans kasta şehirlerine öncelikle asker olarak yerleşen Türkler, iklim ve coğrafya bakımından da uygun olan bu diyarda kısa bir sürede çoğaldılar. Böylece, oldukça kalabalık bir Türk şehirli nüfusu belirdi. Gerçi bunlar, çevrelerinde mevsimlik hayat yaşayan öteki Türklere karşı biraz farklı duygular besleseler de, şehir hayatı, daha XIII. yüzyılın ilk yarısında hakim bir duruma geçti.

Alaeddin Keykubad (1220-1237)'ın sultanlığı zamanı, Türkiye şehir hayatının köklendiği devirdir. Çünkü Türk kaynakları, Alaeddin Keykubad'ın 17 pare şehir inşa ettiğini yazarlar. Ayrıca eski Bizans şehirlerinde de, güçlü İç Asya ve kısmen de İran etkisiyle, değişim ve yeni bir oluşum başlamıştı. Canlı bir iktisadî hayatın büyüttüğü şehirlerin çarşılarında, her türlü üretim de yapılır olmuştur. Böylesine canlı bir hayat, şüphesiz yeni şehirlerin oluşmasına da imkan verecektir.

2. Şehir hayatının gelişmesi: Alaeddin Keykubad devrinde başlayıp XIII. yüzyıl ortalarında zirveye ulaşan şehir hayatı, yüzyılın sonlarında gerilemeye başlamıştı. Fakat tam bu sıralarda Batı Ucunda, Bursa yöresinde ve Ayasuluğ etrafındaki şehir hayatı canlanmaya başlamış bulunuyordu. Hattâ XIII ve XIV. yüzyıllarda Türk ülkelerinde birçok *Yeni-şar* (=şehir)ler ortaya çıkmıştı.

B. Osmanlı Şehrinin Kökenleri: Selçuklu, Bizans ve Öteki Balkanlılar

Osmanlı şehri, Türk şehircilik tarihinin en iyi bilinebilecek dönemi kabul edilebilir. Çünkü Osmanlı şehirleriyle ilgili hem yazılı kaynaklarda, hem de günümüze kadar devam eden mekanlarından pek güzel bilgiler edinebiliriz. Osmanlıların, "göçebe" değil, fakat şehirli bir toplum olduğu herkesçe kabul edilmektedir.

Osmanlılar, XVI-XVII. yüzyıllarda, kendilerine mahsus bir *şehir* oluşumu kazanmış olmakla birlikte, onların belli başlı dört büyük kökeni vardır:

a. Selçuklu şehir gelenekleri; bu önemli etkene yukarda da zaman zaman temas etmiş idi. Bunun en güzel örneklerinden birisini Ankara şehri gösterir.

b. Bizans şehir gelenekleri: XIV. yüzyılın ikinci çeyreği başlarında alınan Bursa ile en güzel örneğini vermektedir. Yeni fethedilen Bizans sahalarındaki şehirler, Osmanlı şehrini etkilemiştir.

c. Balkanlı şehir gerçeği: Edirne, Atina, Belgrad ve Budin'in alınmasıyla Osmanlılar, farklı mekanlarda şehirlerle temasa geçtiler. Bütün bu şehirlerin özellikleri, Osmanlı insanının zevkini ve şehir oluşumundaki katkılarını etkilemiş olabilir.

d. Arap sahalarındaki şehirler: XVI. yüzyıl sonrasında Osmanlıların hem Arabistan sahasına hem de Kuzey Afrika'ya uzanmaları, Osmanlı oluşumunda etkili olmuştur.

Osmanlı Şehrinin Özellik Kazanması: XV-XVII. Yüzyıllar

Osmanlı şehri, bütün bu oluşumlarının neticesinde, Türk özelliklerinin genel çizgileri içinde XVII. yüzyılda kemâl ve olgunluğa erişmiştir. Böylesine oluşan Osmanlı şehri, sadece genel çizgileriyle değil, hemen bütün unsurlarıyla belirlenmiştir. Bir zaman Cezayir'de görev yapan Osmanlı paşası, sonradan Budin'e tayin olunuyor, oradan da Kütahya'ya gelebiliyordu. Böylesine geniş coğrafyanın etkilerini, Osmanlı kültürünün bir parçası olarak Osmanlı şehrinde de görebiliyoruz.

Osmanlı şehri, Batı Asya'da ve Doğu Avrupa'da XV-XVI. yüzyıllarda mekân olarak genişledi ve büyüdü. Şehir sahasındaki büyümeyi, mahalle adlarına eklenen güzel bir Türkçe isim açık olarak göstermektedir: *Şehre-küstü*. "Şehre-küstü" bir mahalle adı olarak XV. yüzyıldan itibaren, muhtemelen halk arasında *Şara-küstü* olarak Antep'den Balat'a, Amasya'dan İştîp'e, daha kuzeylerde İsmail ve Bender'e kadar yaygınlık göstermektedir. Bu addan açık olarak anlaşılıyor ki, Osmanlı şehirlerinde XV-XVI. yüzyıllarda büyük bir gelişme olup, şehirlerin bitişik sahaları tamamen yeni iskan ile dolduğu gibi, tepe veya nehir ötelinde de bu isimle mahalle teşekkül etmiştir. Hattâ bunu da açıkça söyleyebiliriz:

Osmanlı şehrinin özellikleri arasında, şimdilik şehirli hayatının mekânı olan evin, yani Osmanlı evinin bütün ülke sathındaki ortak özelliklerini belirtmekle yetinelim.

C. Osmanlı Şehrinde Son Gelişmeler

Osmanlı ülkesindeki şehirlerin canlı hayatları, XIX. yüzyıl başlarında da devam ediyordu. Ancak bu devre ait ne yazık ki sıhhatli istatistik rakamları yoktur. Seyyahların sadece mukayese imkânlarından dolayı dikkate alınabilecek gözlemlerinden, Anadolu sahası şehirleriyle ilgili bilgiler ediniyoruz. Bu türden bilgileri, XIX. yüzyıl coğrafyacıları, mesela H. Kiepert kullanmış ve bir eser olarak kaleme almıştır.

Osmanlı şehir hayatı, geniş Osmanlı ülkesindeki ekonomik ve sosyal şartların ortaya çıkardığı bir büyük oluşumun son halkasıdır. Fakat XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı devletinin ekonomik şartları değişmeye başladığından, şehir hayatı da gerilemeye başlamıştır. Mesela Karadeniz'in tam bir Türk gölü olduğu dönemlerde canlı bir şehir hayatına sahip Trabzon, Ünye, Sinop ve Ereğli, XIX. yüzyıl başlarında Rusların ve Avusturyalıların Karadeniz ticaretine katılmaları ve ardından Avrupa devletlerinin 1803 sonrasındaki gelmeleriyle birlikte gerilemeye başladı. Türk gemicileri giderek fakirleşmişlerdi. Bunun gibi, Adalar Denizi veya Doğu Akdeniz ekonomik havzalarının bozulmasıyla, Osmanlı iktisadî düzeni bozulunca şehir hayatı da olumsuz etkilenecektir.

Sanayi üretimini yapan esnafı, her türlü eşyanın ticaretini yapanlar ve öteki iş erbabıyla, kalabalık bir nüfus barındıran şehirler, 1826 sonrasındaki sosyal değişmelerden olumsuz etkilendiler. Hele 1838 sonrasında etkisini kısa sürede gösteren iktisadî değişiklikler, Osmanlı şehirlerinin canlılığını kaybetmesine yol açtı. Meselenin bir başka yönü de, o zamana kadar Türk ve Müslümanlar elinde olan şehirlerdeki zenginliğin, gayrimüslimlerin eline geçme sürecinin başlaması olmuştur.

XIX. yüzyıl ortalarına ait coğrafya kaynaklarında, bugün için şaşırtıcı kayıtlar bulunmaktadır. Ankara, Tokat ve Erzurum'un nüfuslarıyla ilgili olarak 1847 baskılı N. Bouillet'nin sözlüğünde verilen rakamlar dikkati çekicidir.

Osmanlı şehirleri, XIX. yüzyıl boyunca, nüfus ve hacim olarak küçülmüşlerdir. Gerçi, Anadolu sahasının bazı şehirlerde, gelen Türk göçmenler sebebiyle, küçülmek yerine az da olsa bir büyüme görülüyor (İzmir şehri gibi). Hattâ bazı uygun yerlerde yani liman şehirleri de ortaya çıkacaktır: Mersin gibi. Ancak genelde XIX. yüzyıl sonlarında Anadolu sahasındaki şehirlerde hayat bir gerileme sürecindedir.

III. Millî Mücadele Sonrası ve Türkiye Cumhuriyeti

Kendisi şehirde doğmuş olan Mustafa Kemal Paşa ile yine şehir insanı olan arkadaşlarının (İstanbul doğumlu Fevzi Paşa ile İzmir doğumlu İsmet İnönü gibi) idaresindeki Türkiye Cumhuriyeti, 1923 sonrasında iki eğilim üzerinde idi.

1. XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl başlarındaki Türk şehirlerinin küçülme süreci,

2. XX. yüzyılda sınırların belirlenmesi, iç ve dış güvenliğin tam olarak sağlanmasından sonraki yeni gelişme süreci.

1. Türk şehirlerinin gerileme sürecinde, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türklerin şehir hayatındaki paylarının en aza indiği bir dönem başlamış bulunuyordu. Bunun için Kütahya şehrinde çarpıcı bir örneğimiz vardır. 1829 senesinde G. Keppel adlı bir seyyah, Kütahya çarşısından met-hini duyduğu birkaç eşya almak istediğinde çarşığı kapalı bulmuştu. Çünkü buradaki Türk erkekleri 1828-29 Osmanlı Rus savaşı sebebiyle Rumeli savaş sahasında bulunuyorlardı.

Kütahya çarşısının kapanmasına yol açan kimselerin genellikle Türk olduğundan şüphe yoktur. Çünkü o dönemde gayrimüslimlerin askere alınmaları söz konusu değildir.

1922 senesinin sonlarında, yani yukardaki hadiseden 93 sene sonra bir kısım Türk gazetecileri (F. Rıfki, H. Edip, M. Asım) Millî Mücadele sonrasında Kütahya'ya geldiklerinde, çarşığı yine kapalı bulmuşlardı. Halk bu gazetecilere rica etmişti ki, tamirci ve esnaf takımı hep bunlardır, hiç olmazsa bir kısmı yerlerinde kalsın.

İşte Kütahya şehrindeki çarşı, yaklaşık 100 sene içinde adeta tamamen el değiştirmiş gibiydi. Yüzyılın sonlarındaki duruma bakılınca, bu durumun yüzlerce yıldır bu şekilde olduğu sanılıyordu. Oysa bu gelişme, XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısının eseri idi.

Sadece Kütahya değil, hemen bütün Anadolu şehirlerinde de durum farksızdı. Şehirler hem küçülmüşler, hem de Türk özellikleri her geçen gün kaybolmakta idiler.

Burada çarpıcı bir örnek olması açısından Ankara'yı da ilave edebiliriz. Yukarda ilk başlarda da belirttiğimiz gibi, Ankara önemli bir Selçuklu şehri iken sonraları Osmanlı devrinin yine tam bir şehri olmuştur. Fakat XIX. yüz-

yılın olumsuzluklarından Ankara da etkilenmiş, Millî Mücadele yıllarında adeta büyük bir kasaba görünümü almış bulunuyordu. Ankara'nın geçen yüzyılın başlarında kalabalık bir şehir sayıldığından yukarıda söz etmiş idim.

Pek çok Anadolu şehri ve kasabası, fazla kalabalık olmasalar da, kimisi binlerce yıllık canlı geçmişleri ile etkili "şehir" görünüşleriyle dikkati çekiyorlardı (Manisa, Antalya, Kayseri, Sivas, Amasya, Sinop gibi).

2. Öncelikle belirtelim ki 1923 sonrasındaki Türk şehrini, doğrudan "şehircilik" uzmanları da incelemektedirler. Bu arada gerek "beşerî ve iktisadî coğrafya", gerekse sosyolojik olarak da konu incelenmektedir. Burada biz, geçmiş dönemin gelişmelerinin ışığında, öteki meslektaşlarımızın yanında, sosyal konulara ağırlık veren bir tarihçinin bakış açısıyla konuya yaklaşacağız.

Millî Mücadele sonrasında ise, ülkenin insanı öncelikle hayatını, yani yaşama hakkını sağlama almaya çabaladı. Gıda ile ilgili üretim gerekiydi; yanıp yıkılan ülkede pek çok Türk için öncelikle başını sokacak bir ev, bir yuva meselesinin çözümlenmesi icap ediyordu. Neticede bir süre için ülkedeki şehir ile ilgili gelişmeler epeyce durgun bir seyir izledi.

Öncelikle, geçen bu yetmiş beş seneyi, kendi içinde kümelenmek imkanı var mıdır bunu belirlemek gerekir. Her ne kadar ilk bakışta veya söylendiği gibi, 1950 bir büyük dönüm noktası sayılabilir mi? Siyasî etkili söylemlerin dışında, bu zamanda bazı kıpırdanmalar olmakla birlikte, asıl atılımın ve değişimin 1960 sonrasında görüldüğü ayrı bir gerçektir. Özellikle şehir nüfusundaki büyük artış ve hepsinden önemlisi Türk insanının ve Türk köylüsünün "Avrupa" ile teması 1960 sonrasında olmuştur. Bu sebeple bize kalırsa 1960-65 Cumhuriyetin iki ayrı dönemini ayıran tarih gibi kabul edilebilir.

Bununla birlikte daha çok faktör göz önüne alınca dönemi üçe ayırmak da mümkündür. Bunlardan ise 1948 ve 1973 dikkati çeken birer tarihtirler. Bu sonuncusunda, fikir ve temel telakkiler açısından 1948 çok büyük bir önem taşımakla birlikte, 1973 için aynı büyük farklılık söz konusu değildir. Onun yerine 1980, gerçek bir büyük ayırım kabul edilebilir.

Konumuz iskan ve şehir hayatı olunca, bize 1960 etrafındaki bir ikiye ayırmaı daha uygun bulduk.

A. İlk Dönem: 1923-1960

Yüzlerce yıllık Osmanlı idaresinin bitmesi, ülke insanının çok geniş bir coğrafyadan daha dar bir alanda yaşaması, elbette bir geçiş ve uyum dönemini gerektirecektir. Böylesine bir geçiş dönemi, doğrudan Türk insanının yaşama kavgasıyla da yakından ilgilidir. Çünkü 1912 senesinden itibaren 1922 sonuna kadar on yıl adeta durmaksızın savaşan Türk insanı, pek çok insan kaybı vermişti. Şimdi belirlenmiş sınırları içinde yaşayabilecekti. Ama bazı öncelikleri vardı.

Türk insanı öncelikle başını sokacak bir ev, bir barınak bulmak zorunda idi. Bıraktığı evi viran olmuş gibiydi. Bu arada eğer Batı Anadolu'da yaşamış ise zaten burası 1919-22 arasında savaş sahası olduğundan yanmış, yıkılmış olabilirdi. Bu sebeple 1923 sonrasında ilk meselesi barınak, ev ve sıcak bir yuva teminidir. Bu nerede olursa olsun önemli değildir.

1923 sonrasında, geçen dönemin de geleneklerinin devamı şeklinde Türk insanı, köyündeki barınağını tamir etti, yeniledi veya yaptı. Artık Türk devletinin sınırları dışında kalan yerlerden gelenler de ülkeye yerleşmeye çalışıyorlardı. Bunların ise apayrı meseleleri oluyordu. Böylesine bir kendine gelme, ülkenin yeni şartlarına uyum olayı, tahmin edilebileceği gibi, senelerce sürmüş olmalıdır. Bu sebeptir ki, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki gelişmeleri, olağan sosyal kanunlarla açıklayamayız. Bununla birlikte bazı gerçekler de dikkati çekiyor.

a. Bu dönemin temel özelliği, köy nüfusunun artmasıdır. 1935'de 100'den az nüfuslu köy sayısı 3.869 iken, 1950'de 1.251'e düşmüştür. 1990'da ise köylerin en alt nüfusu istatistiklerde 250'den başlamaktadır. Köy nüfusunun artışında, 1940 sayımı, İkinci Cihan Harbi yığınakları sebebiyle, olağan dışı bir büyüme gösterirse de (1935 ortalama köy nüfusu 353, 1940'da 524 ve 1945'de 413) ortalama köy nüfusu artmıştır: 1950: 456, 1955: 492, 1960: 533; 1965: 578. Bununla birlikte köylerin büyük çoğunluğu 300-400 nüfusludur.

Köy nüfusunun arttığını gösteren bir başka kanıt, nüfusu 3.000'den fazla köy sayısıdır: 1945'de 92 olan sayı, 1955'de 139'a, 1965'de ise 245'e yükselmiştir.

b. Yeni dönemde, 1927-50 yılları arasındaki istatistik rakamları, bazı şehirlerin gerileme sürecinin çok az da olsa devam ettiğini ancak önemli bir kısmında durduğunu açıkça gösterir. Ayvalık, İnebolu, Kastamonu, Kula, Mardin, Tokat ve Uluborlu'da az da olsa nüfus gerilemiştir. Buna karşılık

pek çok şehir yerinde sayıyordu; Bartın, Bodrum, Darende, Edremit, İskilip, Muğla, Safranbolu, Simav ve Sinop gibi. Bu görünüm, 1950 sonrasında değişecek, şehirlerde yavaş da olsa bir gelişme ve nüfus artışı başlayacaktır.

Bununla birlikte nüfusu 1.000'den az şehir (il ve ilçe merkezi) sayısı 1935'de 47 iken, bu sayı 1950'de 35'e, 1965'de ise 31'e gerilemiştir.

Osmanlının son zamanlarının iki ünlü şehri, İstanbul ve İzmir, 1927 ve 1935 sayımlarında en kalabalık şehirlerdir. Hattâ İzmir, 1922 sonrasında nüfusunun önemli bir kısmını (% 45'ini) teşkil eden bir kısım Hristiyan (Rum ve Ermeni)leri kaybetmesine rağmen yine de kalabalık bir iskân yeridir. Yeni devlet merkezi Ankara, ancak 1945 sayımında İzmir'i geçebilecektir.

Ankara bu yeni dönemde, yepyeni bir şehir olarak inşa edilerek Türkün yapıcılığının da bir nümunesi gibi gösterilmeye çalışıldı. İstanbul'da, geçim imkanlarının gerilemesi dolayısıyla, nüfus bir dönem için hayli geriledi. Ankara, uzun bir süre, yeni Türk şehirciliğinin ve şehir hayatının biricik örneği gibi gösterilmiştir. Yeni-şehir semti, zamanının şehircilik kurallarına göre yapılmıştı. Hattâ yeni dine karşı eğilimlerin de etkisiyle, ilk zamanlarında bir mâbed (tabiatıyla cami) bile söz konusu olmadığı söylenir. Oysa zamanla burada da mabed=camiler ortaya çıkacaktır.

Ortalama şehir büyüklüğü, 1945'de 10.168, 1950'de 10.813, 1955'de 12.732, 1960'da 14.290 ve 1965'de 17.401 olmuştur.

2. Yeni Şehirler

Cumhuriyet döneminin ilk zamanlarında, değişen sınırlar ve ortaya çıkan yeni şartlara uyum sağlama bir hayli zaman almıştır. Ancak bazı yeni sanayi şehirleri bu devirde ortaya çıkmıştır:

1. Karabük, demir-çelik sanayisinin kurulmasıyla, eski Safranbolu yanında yepyeni bir şehir ortaya çıkmıştır.

1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
316	6.825	10.682	9.778	15.624	31.440	46.169

2. Kırıkkale, ağır silah sanayisinin kurulduğu bir yer olarak, gelişmeye başlamıştır. Hattâ Kırıkkale, sonraki zamanlarda giderek olağanüstü artan nüfusu ile Cumhuriyet'in 75 yılının en önemli şehirlerinden birisi olacaktır.

1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
4.599	11.484	14.496	15.750	27.807	42.904	57.669

3. Gölcük bir askerî üs olarak ortaya çıkmıştır.

1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
3.220	5.115	8.834	4.153	13.789	18.764	21.544

Gölcük nüfusunda 1945-50 arasındaki değişme, askerî şartların bir gereğidir. Nitekim İkinci Dünya Harbi askerî yığınaklarının şehir nüfuslarına etkisini, 1940-45 sayımlarında olmak üzere Edirne (1940:45.680; 1945:29.439), Kırklareli (1935:20.892; 1940:32.232; 1945:14.412) ve Gelibolu'da (1935:6.637, 1940:12.713, 1945: 16.406, 1950: 9893) açık olarak görebiliriz.

4. Anadolu'nun kendisi ayrı bir büyük iktisadî birim olunca, bazı bölgelerinde şehirler özellikle büyümeye başladılar. Adana (1945'de nüfusu 100.000'i geçti) ve Bursa (1950'de) gibi, tarihî devirlerde de önemli olan iki şehir büyüdüktan başka, Eskişehir, yol ve askerî özellikleriyle gelişti (1955 de). 1960'da bunlara Gaziantep, Konya ve Kayseri de eklenmiş, 1965'de ise Sivas, Samsun, Erzurum, Malatya ve Diyarbakır de bu listeye eklenmiştir. Bu şehirlerin gelişme hızları aynı derecede olmamış, ilk zamanlarda hızlı büyüyen Eskişehir'in ikinci dönemde hızı düşecektir.

B. Yeni Dönem: 1960 Sonrası

Cumhuriyetin ilk 25 senesinin bitiminde, yani 1948'ler sonrasında yeni bazı kıpırdanmalar başlamıştı. Fakat şehirlerin kabuklarını asıl kırması, 1970 sonrasında gerçekleşecektir. Unutmamak gerekir ki, Cumhuriyetin kendi özellikleriyle ortaya çıkması da ancak bu tarihlerde söz konusu olabilmiştir. Bu yeni dönemin iki büyük özelliği vardır:

1. Şehirler, geçmiş dönemle kıyas kabul etmez bir nisbette büyümüşlerdir. Gerçi İstanbul'un nüfusu ancak 1955 yılında bir milyonu aşmış idi. Ancak öteki şehirlerde de büyük artışlar görülmektedir. Ankara'nın nüfusu 1970, İzmir'inki ise 1985'de milyonu geçmiştir. bunlardan daha önemlisi, öteki Anadolu şehirlerinin büyük gelişmeleridir.

2. 1935'de nüfusu 100.000'den çok sadece üç şehir varken, bu sayı ancak 1945'de 4, 1950'de 5, 1955'de 6'ya yükselmiş iken 1960'da sayı 9 olmuştur. 1965'de, yani ülkemizdeki şehirleşmenin gerçek hız aldığını sandığımız dö-

nemde ise sayı 14'e yükselecektir. Sonraki yıllarda apayrı yörelerde hızlanan şehirleşme ile 1970'de 20, 1975'de 25'e, 1980'de 28'e, 1985'de 35'e ve 1990'da 43'e çıkmıştır. Tahmin edilebileceği gibi, 1997 sayımında bu sayı 60 civarında olmalıdır. Ülkemiz özellikle 1980 sonrasında öylesine yeni bir şehirleşmenin içindedir ki, bu geçmiş dönemlerden de hızlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Belirttiğimiz büyüme içinde bulunduğumuz 1998 yılında dahi bütün yönleriyle devam etmektedir. Bunun içindir ki ülkemizde milyonu aşan şehirler sayısı da artmış olmalıdır. Ülkemizin bu büyük gelişmesi, XIX. yüzyıldaki Avrupa ülkelerinin görünümünü andırmaktadır.

3. Ülkemizde sadece eski yerleşmeler gelişmemiş, yeni yerleşmeler de gerçek birer büyük şehir olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında, geçmiş dönemin sanayi şehirleri (Karabük, Kırıkkale) büyümelerine devam ettikleri gibi yenileri de ortaya çıkmıştır. Bu yeni şehirlerin en önemlilerinden birisi Batman (diğeri Ereğli) kabul edilebilir. Böylesine yeni gelişmelerin içinde olan Türk şehri, Anadolu sahası için büyük bir atılımın içindedir. Böylesine bir atılımı geçmiş dönemde belki sadece XIII. yüzyıl ortalarındaki Alaeddin Keykubad devri ile mukayese edebiliriz.

4. Bu dönemde, bazı köyler, gelişen nüfusları ile birer "şehir" niteliği kazanmış gibidirler. Bu sebeptendir ki 1965'de nüfusu 3.000'den fazla 245 köy varken bu sayı, 1990'da 729, 5.000'den fazla ise 216 köy bulunuyordu. Bu sayı 1950'de sadece 92 idi.

5. Bu yeni dönemin bir büyük özelliği, köylerin küçülmesi veya köylü nüfusun gerilemesidir. Cumhuriyetin ilk 50 yılında köyler ve genel olarak nüfus artmış iken, 1970 sonrasında bir kısım vilayetlerin köy ve neticede genel nüfusları gerilemeye başlamıştır. 1970'e kadar genel nüfusu artış gösterirken, 1975'den itibaren köyler nüfusu gerilemeye başlamıştır. 1980 sonrasında ise bazı vilayetlerin genel nüfuslarında da düşmeler görüldü. Fakat 1990 sayımının gösterdiği gibi, köyler nüfusundaki gerileme daha yaygındır. Buna karşılık, hiçbir ilin şehir nüfusu (bazı merkezlerdeki düşüşler dışında) il ölçüsünde gerilememiştir.

6. 1990 sayımına göre, 73 il olan Türkiye'de 37 ilin köy nüfusu gerilemiştir. Buna karşılık, bazı illerdeki şehir nüfusu artışı, genel gerilemeyi engellemiş, sadece 15 ilde nüfus gerilemesi görülmüştür. Nisbet olarak en fazla olan Tunceli'de (binde 24.03) gerçek rakam 16.996'dır. Oysa daha az gerileme nisbetine sahip Rize'de gerçek rakam 25.430'dur. Nüfusun köylerdeki gerilemesi önümüzdeki senelerde de, "köyümüze geri dönelim" temennilerine rağmen devam edecek gibi görünmektedir.

7. Böylesine oluşum ve gelişmeler, kısa bir zaman sürecinde gerçekleştiğinden ülkede önemli sosyal rahatsızlıklara sebep olmuştur. Şehirlere bitişik alanlara gelip "gecekondu" yaparak yerleşmeler 1948 sonrasında başlamıştı. Bu hareket sonraki on yıllarda da bütün hızıyla devam etti ve halen de ülkemizin önde gelen "şehircilik" meselesi olmaya devam etmektedir. Bunun sebeplerini doğru teşhis etmek, çözümünü de üretmek gerekmektedir.

8. Türk insanının "şehir"de daha iyi şartlarda yaşaması, geçimini daha rahat temin etmesi, çocuklarına daha iyi tahsil ve meslek imkanları bulmak arzusu, bu büyük şehirleşmenin sebebidir. Türk insanının bu hevesinden vazgeçmesi beklenemez. Yönetime ve ülke aydınlarına düşen bu büyük beklentiyi, en uygun şekilde karşılamaktır. Türk insanının sadece göçebe veya köylü değil, aynı zamanda "şehirli" de olduğunun kesinlikle bilinmesi gerekmektedir. Bunun yeterince yönetim kademeleri tarafından algılanamaması, böylesine olumsuzlukları ve rahatsızlıkları doğurmuştur. Ancak şimdilik görülen bu rahatsızlıkların, ileride olumlu neticeler vereceğinden kimsenin kuşkusu yoktur.

9. Türkiye'nin nüfusunun da büyük bir gelişme gösterdiğine şahit oluyoruz. 1997'deki 64.000.000 nüfus ve özellikle şehir hayatının gelişmesi çok büyük bir tarihî olaydır. Türkiye'nin böylesine kalabalık bir nüfus ve şehir hayatının gelişmesiyle kendisine uygun görülen kabukları kırmaya başlamasından, günümüzün düzen devletleri rahatsız oldular. Bu sebeptir ki onlar ülkemizin başına yeni mesele ve gaileler açmaya başladılar. Ancak ne olursa olsun, Türk insanı, bu meseleleri de çözecektir.

Şehir hayatının gelişmesi, şehirlerin büyümesi, 75 yılın en önemli sosyal hareketi kabul edilebilir. Gerçi Cumhuriyetin ilk 25 yılında köy esas alınmış, öncelikle köylünün sıhhatü üzerinde durulmuştur. Ülkemizin nüfusunun yoğunluğunun köylerde yaşaması bunu gerektirmiştir. Bu da bize kalırsa o zaman için en tutarlı ve yerinde bir siyaset olmuştur. Çünkü 1950 ve özellikle 1960 sonrasında şehre göç hareketinin başlaması ile kalabalıklaşan köylerimiz önemli bir insan kaynağı olmuştur. Sadece şehirlere göç ve yerleşme değil, Türk insanının yurt-dışı (özellikle Almanya) hareketinde de kalabalıklaşan köylerimiz önemli bir kaynak idi.

Köy nüfusunun şehirlere yönelmesiyle, şehirlerdeki hayat çok yönlü değişimlere uğradı. Bu değişimlerin şu anda içinde bulunuyoruz. şehirleşmenin artması ve bu arada Türk şehrinin olumlu özelliklerinin görülmesi gerekmektedir. Çünkü ülkemiz bu sayede daha zengin ve daha güçlü olabilecek, eğitim meselesini kökünden çözümlenebilecektir.

IV. Sonuç: Değerlendirmeler, Teklifler, Temenniler

Türkiye'de ne yazık ki, Türk şehri üzerinde yeterince bilgi sahibi olunmadığından, Türkler, şimdilik belki "göçebe" değil, fakat "köylü" bir toplum olarak kabul edilmektedir. Bazı etkili yazarların bu "sanı"ları, ne yazık ki gerçekmiş gibi kabul ediliyor. Oysa, bu eserden anladığımız kadarıyla, "şehir", Türkün apayrı ve kendisine mahsus bir gerçeğidir.

Ülkemizde, 1923'lerde şehirli nüfus nihayet % 20 kadar iken, günümüzde bu rakamın % 60'ı geçmesi, bir başka gerçektir. Türk şehrinin Anadolu sahasındaki bu büyük gelişmesi olağan dışı bir olay değildir. Bize göre, bir kısım yazarların dediği gibi, şehirlerin bu olağanüstü büyümesi ile şehirler köylüleşmemektedir. Sadece Türk şehri, kısa bir süre içinde kendi kabuklarını kırmak istemektedir. Çünkü eskiden beri Türk şehirlerinin kendisine mahsus şartları olduğunu biliyoruz. Şehirlerin şimdi köylüleştiği rivayeti, eski Türk şehirlerinin veya bizzat o kişilerin çocukluklarının şehirlerini yeterince değerlendirmediklerini bize gösterir. Böyle yorumlayanlar, şehirli-lerin "göçebe" veya "köylü"lere eski olumsuz bakışın devam ettiğini göstermektedirler. Oysa şehir hayatının gelişmesi, Türk tarihinin birçok devrinde açıkça görülmüş idi. Şimdi de bu gerçeğin sadece bir yeni tezahürüne şahit oluyoruz.

Unutmamak gerekir ki, Türk insanı, özellikle Batı Türklüğü olarak "şehir" hayatına bir şekilde katılmıştır. Mesela bu surların yazarı, köyünden ayrılp şehir hayatına 1955 senesinden itibaren katılabilemiştir. Bir başkası 1878 sonrasında katılmış olabilir. Böylesine bir tahlile başladığımızda, Türkler içinden gerçekten şehirli olarak kimi bulabileceğiz? Yukarda Türk şehrinin Bizans kökenlerini tahlil ettiğimiz sırada da belirttiğimiz gibi, şehre ilk dahil olan Türkler, Türk sultanı tarafından kale içinde kendisine bir ev verilen kimsedir. Bu sebeple Ankara'da "kalede evi, Keçi-ören'de (Seyran'da vs) bağı olmayan Ankaralı olamaz" gibi bir söz de vardır. Bu bize açık olarak, Türkün, üzerinde yaşadığımız coğrafyadaki şehir hayatının 1071'in hemen sonrasında başladığını açık olarak gösterir. Şu anda ise, Türklerin önceden bildikleri ve bu coğrafyada ise 1071'in hemen sonrasında katıldıkları şehir hayatının hızla geliştiği bir dönemi yaşıyoruz.

Geçmiş bin ve yüz yılları da göz önüne alarak şu hükümlere ulaşabiliriz:

1. Türkler, "şehir"e ve şehir hayatına hiç de yabancı değildir. Tarihin her devrinde böyle idi ve şimdi de bunun izlerini ve etkilerini görmekteyiz.

2. Türk şehri, komşularınınkinden biraz farklı özellikler taşıyabilir. Bu farklılıklar, gıda ile ilgili üretimde olabileceği gibi, atın Türk hayatındaki büyük yeri dolayısıyla, Türk şehrindeki bazı düzenlemelerin, meydan gibi, at ile ilgili olmasına da yol açmıştır.

3. Türkler, tarihin her devrinde aynı nisbette şehirlere yerleşmemiş, yani şehirli olmamışlardır. Kimi zamanlar daha çok şehirli oldukları halde, bazı dönemlerde "köy" veya mevsimlik hayatı sürdürenler daha çok olmuştur.

4. Türk şehrindeki inşaatlarda taş değil, toprak malzeme daha etkindir. Ayrıca hemen belirtelim ki zaten Türk evi de, önceleri göçürülebilir bir özellik taşıyordu. Dolayısıyla, Türk şehrinin görünüşü sadedir. Bu sadelik doğrudan Türk hayatıyla da yakından ilgilidir.

5. Türk şehri, kimi zaman komşu kavimler şehrine katılmalar esasında oluşmuş ise de, zaman içinde doğrudan Türkler, Türk özellikleriyle şehirler kurmuşlardır.

6. Türk şehrinde ev, sokak ve öteki bazı mekan ilişkileri, Türk özellikleri sebebiyle, komşularının şehirleri gibi değildir. Fakat çevre suru, savunma tesisleri hemen hemen aynıdır.

7. Türk hayatının mevsimlik özelliklerini, Türk şehrinde de görüyoruz. Hemen bütün Türk şehirlerinde halkın çok büyük kısmı, yaz mevsimini yaylada geçirebiliyordu.

8. Türk şehri, farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda açık olarak görülme ve ortak özelliklerini devam ettiren kesin bir gerçektir.

9. Türk insanı, sıhhatını kazanmış, sayıca artmış ve hepsinden önemlisi şehir hayatını tercih etmiştir. Bu kesin bir gerçek olup, Atatürk'ümüzün de hayal ettiği bir özellik kabul edilmelidir.

Türk şehri, kesinlikle bilindiğine göre, günümüzde Türk şehrinin meselelerini kendi özelliklerimiz içinde çözümlenmek gerekir. Bunun için, toplumun, şehrin menfaatini esas alan girişimler yapılmalıdır. Türk hayatında, toplumun huzuru her şeyden önce gelir.

Türk şehri ile ilgili çalışmaların, çok yönlü olarak yapılması, yaptırılması ve teşvik edilmesi, en önemli dileğimizdir. Özellikle Rusça yayınların bu açıdan ayrıntılı incelenmesi gerekir. Böylece Türk şehri ile ilgili olarak sadece Türkiye Türklerinin değil, öteki Türklerin de gelişmeleri çözümlenmiş olacaktır. Türk şehri, Türk hayatının en mükemmel bir neticesi olarak devam

ettirilen ve genelde onun ayrılmaz bir parçasıdır. *Türk hayatının* hemen bütün yönleri ise, doğrudan *Türk kültürü* olarak da tanımlanabilir. Türk şehri, bazı dönemlerde etkisiz gibi görünmekle birlikte, genel bütünlüğü içinde Türk kültürü içinde kesinlikle yer almalıdır.

Sözlerimizin sonunda, yeniden en başa dönüyoruz: Türk tarihinin farklı zamanlarında, şehir hayatı ile ilgili olarak canlılık veya gerileme söz konusudur. Geçmiş zamanların sosyal ve ekonomik şartlarının gerektirdiği gelişmeleri Türkler, farklı devletler gibi olmalarına rağmen aynı şekilde yaşamışlardır. Bunların en başında belirli bir yere yerleşmenin, bir başka ifade ile küçük coğrafyada yaşanan yerlerin kesinlikle belirlenmesinin şehir hayatına olumlu katkılarıdır.

Osmanlı döneminde, nüfusa göre halkın canlı ve kendi özellikleri içinde tutarlı bir şehirleri vardır. Bu şehirlerde hayat mutlu geçerdi. Böylesine rahat ve huzurlu oluşu dolayısıyla, mevsimlik hayatı tercih eden Türkmenler dahi şehirlere dahil olup, kendi mahallelerinde oturmuşlardır (Kuşadası'ndaki Türkmen mahallesi gibi).

XIX.yüzyıl başlarına göre yüzyılın sonları, şehir hayatı bakımından olumsuz şartlar içermiştir. Bu defa XX. yüzyıl için farklı bir ifade kullanacağız. XX. yüzyıl başlarında Batı Türklüğünün şehir hayatı geri durumda iken, yüzyılın sonlarında bu hayat daha etkili bir konuma gelmiş bulunmaktadır.

Batı Türklüğündeki hem nüfusun artması hem de şehir hayatının önemli hale gelmesi yadırgatıcı bir durum değildir. Çünkü, güvenlik tam olarak sağlanmış, ziraat yanında yeni geçim imkanları ortaya çıkmıştır. Böylece insanlar kendi geçimlerini daha iyi sağlayacak yerlere göçmüşlerdir.

